

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Գ Ո Ղ Գ Ո Թ Ա

ԹՐԲԱՅԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՀՕՏԻՆ

ԱՂԵՏԱԼԻ 1915 ՏԱՐԻՒՆ

Կազմեց՝

Թ Է Ո Դ Ի Կ

✱

ԱՆԼԱԹ կը գտնուի Վանայ ծովուն արեւմտակողմը, Սիփանի եւ Դրզուռի մէջտեղ։ Բաղէշի միացած են երեք դաւառակ (Գայմազամուքիւն), Ախլաթ, Խիզան եւ Մօտկան։ Ախլաթի գիւղերն են հետեւեալները.

1. Ախլաթ (կեղրոն, ատենօք պատմական նշանաւոր քաղաք), եկեղեցիները՝ Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Նիկողոս։ Վերջնոյս երէցն էր Մովսէս Քանեանայ Կարապետեան.— Ծնած է 1858-ին Կամախ գիւղ (Բաղէշ), աշխարհական անուամբ Մուրատ, 1902-ին ձեռնադրուած իսպոռեւ գիւղի Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյն վրայ՝ Սահակ եպիսկոպոս Բաղրեւանդեանէ։

Ախլաթ ունէր «Սուրբ Յովհաննէս» մենաստանը. վանահայրը՝

Համազասպ Վարդապետ. Վանայ շրջանի կոիւններու ընթացքին նահատակուած (ըստ վկայութեան Աղբակի վերապրող հովիւ Կանաչեան վարդապետի)։

2-5. Մատնալամբ, 28 տուն, համանուն վանքով, Ճամալտիմ, 34, Ծաղկէ, 29, Սիռաձոր, 50։ Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Ստեփանոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Ղազար Քանեանայ Գառապետեան.— Ծնած 1854-ին, բնիկ, 1899-ին Աղբամար ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։

6. Խարապա Շէհիր կամ Խարապաշար (Աւեր-քաղաք), 38 տուն, կը գտնուի Բլէշան լեռան ստորոտ, Կոփ գիւղէն մէկուկէս ժամ հեռու, կ'ենթադրուի ըլլալ մեր նախահայր Հայկի անդրանիկ աւանը՝ «Հայկաշէն»։ Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Գրիգորիս Քանեանայ Ժամհարեան.— Ծնած 1880-ին Կարմուռն (Ախլաթ), աշխարհական անուամբ Կոստանդին, 1911-ին ձեռնադրուած իսպոռեւան սրբազանէ։

7. Փրխուս՝ 207 տուն։ Եկեղեցին Սուրբ Ստեփանոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Յարութիմ Քանեանայ Ղուկասեան.— Ծնած 1854-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, 1905-ին Աղբամար ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ։

8. Խուլիկ՝ 68 տուն: Բաղէշի հարավակողմը. եկեղեցին Սուրբ Թադէոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Նսահայեթ Քահանայ Աստուածատուրեան.— Ծնած 1850-ին Սեղ զիւղ (Խիզան), ուսումը ստացած Ալթամարի միաբանութենէն, ուր 1885-ին ձեռնադրուած ինչպատուր կաթողիկոսէ և Տառնէկ տարի իր ծննդավայրը քահանայադորեկէ ետք՝ հաստատուած էր այս գիւղը:

9-12. Ազնավէրան, Նագիկ (Համանուն լիճով), Կուշտեան՝ 97 տուն, Մեծֆ՝ 132 տուն: Մեծքի մէջ էին 2 մենաստան, նաեւ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Անդրէաս Քահանայ Պօղոսեան.— Ծնած 1879-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Միսաք, 1913-ին ձեռնադրուած ինքնաբերական սրբազանէ:

13. Տափավանֆ՝ 100 տուն: Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Բարսեղ Քահանայ Վարդանեան.— Ծնած 1869-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, 1895-ին ձեռնադրուած Յովսէփ եպիսկոպոսէ:

Դուկա Քահանայ Տէր-Յովսէփեան.— Ծնած 1873-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մկրտիչ, 1912-ին ձեռնադրուած ինքնաբերական սրբազանէ և Շմառն Քահանայ Աղգարեան.— Ծնած 1885-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Գրիգոր: Օձակից Տէր Դուկասի:

14. Կարմուռն (Կամուրջ), 100 տուն, Ախլաթի հարաւարեւելակողմը՝ զետակի մը ափին, որուն վրայ ձգուած կամուրջին պատճառաւ՝ այսպէս յորջորջուած: Եկեղեցիները Սուրբ Դանիէլ եւ Սուրբ Աստուածածին և Վերջնոյս մէջ կը պաշտօնավարէր

Գրիգորիս Քահանայ Շատոյեան.— Ծնած 1858-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Ալեքսան, 1877-ին ձեռնադրուած Ալէաթճեան համանուն եպիսկոպոսէ:

15. Ազալ՝ 30 տուն: Վանայ արեւմտեան եզրեաց վրայ գիւղ՝ որուն բնակիչները կէս դարէ հետէ բողոքական դարձած էին:

16. Ծղակ կամ Ծղկամ՝ 159 տուն: Վանայ ծովու արեւմտեան դին զտնուող զիւղիս եկեղեցին էր Սուրբ Ստեփանոս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Դանիէլ Քահանայ Գարուքիւնեան.— Ծնած 1859-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Յակոբ, 1890-ին ձեռնադրուած Դարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցէ: Գիւղիս քանի մը տնուր Աւետարանական Հայոց Հովին էր

Պատուելի Ասատուր Գլորգեան.— Ծնած 1870-ին, բնիկ, ուսումը ստացած Բաղէշ: 1895-ին ձեռնադրուած 5 տարի բանտ պառկած է, Ստոնոյ գէպերուն առթիւ հայրենաշունչ ոտանաւոր մը դրած ըլլալուն:

1915 տարուայ Յունիսին, իբրեւ մասնորակա՝ չի վրիպիր կատաղաբուժեան ուղարկութենէն: Բաղէշէն կալանակապ դուրս կը հանուի եւ կը նահատակուի չարաչար:

17. Գծուակ կամ Կծուակ՝ 150 տուն: Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սահակ Քահանայ Միքայէլեան.— Ծնած 1879-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Միլթոն, ուսուցիչ, 1909-ի վերջերը ձեռնադրուած ինքնաբերական սրբազանէ:

18-19. Զարկունֆ՝ 59 տուն, Թեքուտ՝ 260 տուն: Թեքուտէն կէս ժամ հեռու է «Սուրբ Յովհաննէս» հոյակապ մենաստանը՝ Ներքովթ լեռան ստորոտ: Ունի վայելուչ շրմատան մը եւ «Յասման ինչ» անուն ցից խաչքարեր՝ բլրակներու վերեւ: 1881-ի ժամը հիմնադրուած ըրաւ Թեքուտը: Եկեղեցին Սուրբ Ստեփանոս՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Մկրտիչ Գաեանայ Պիլպիլեան.— Ծնած 1834-ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Նոյն, 1874-ին ձեռնադրուած Թովուզ Յակոբ եպիսկոպոսէ :

Համագաստ Գաեանայ Ճէրոյեան.— Ծնած 1868-ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Մէլքոն, ձեռնադրուած 1913-ին Պարսխանեան սրբազանէ :
Վարդան Գաեանայ Մամուկեան.— Ծնած 1876-ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Գասպար, օծակից Տէր Համազասպի :

20. Սոյորդ.՝ 49 տուն, ծննդավայր Նշանաւոր Հերոս Սերոբ Փաշայի :
Եկեղեցին էր Սուրբ Աստուածածին՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Պօղոս Գաեանայ Վարդապետեան.— Ծնած 1869-ին Կարբ (Աղնուա-
ձոր), աշխարհական անուամբ Բենիամին, շուշուակ Պօղոս վարդապետի
որդի, 1909-ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի սրբազանէ :

21-23. Շամիրամ՝ 58 տուն, Զրեռք՝ 50 տուն, Դատվամ 135 տուն :
Վերջինս պատմական գիւղ մըն է, Բաղէշէն չորս ժամ հեռու, Վանայ ծո-
վուն արեւմտակողմը, նաւահանգիստով՝ ուր կը խարսխեն առաքաստա-
նաւք. ի հնումն ամարոց ու ձմերոց Հայ պալատատանց. եկեղեցիները Սուրբ
Սարգիս եւ Սուրբ Թէոդորոս (առանց հաշուելու միւս 5 աւերակ սրբավայրե-
րը), ուր կը պաշտօնավարէր

Թադէւս Գաեանայ Տէր-Թադէոսեան.— Ծնած 1874-ին, բնիկ, աշ-
խարհական անուամբ Արմենակ, ուսած Միացեալի բացած դպրոցը, 1903-ին
ձեռնադրուած Սահակ եպիսկոպոսէ :

24-27. Յուրթապի՝ 88 տուն, Թուխ՝ 50 տուն : Թուխ կ'իյնայ Բաղէշի
արեւելք-հարաւ դին, Համանուն դետակով մը, Վանայ ծովուն արեւմտեան-
հարաւ եղբրին մօտ, «Սուրբ Յիզդիրուզտի» վանքով : Ագրակ՝ 21 տուն,
Էրսումի կամ Հէրսումի՝ 42 տուն : Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Թէոդորոս՝
ուր կը պաշտօնավարէր

Յովհաննէս Գաեանայ Տէր-Յակոբեան.— Ծնած 1879-ին, բնիկ, աշ-
խարհական անուամբ Աստուր, 1906-ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռշտունի
սրբազանէ :

✱

ՏԱՏԻԿԻ շրջանին կեդրոնն էր Խուլթիի կամ Ղուլթիի, լեռներով շրջ-
ջապատուած աննապարար հովիտի մը մէջ, 490 տունով. համաւաւոր դե-
րեզմանատուն մըն ալ ունի երկու մատուռով՝ Սուրբ Սիմոն եւ Սուրբ Յով-
հաննէս : Այգեստանի կողմն է Սուրբ Սարգիս լեռը : Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ՝
ուր կը պաշտօնավարէին

Յովհաննէս Գաեանայ Միքրանեան.— Ծնած 1846-ին, բնիկ, աշխար-
հական անուամբ Դաւիթ, ուսած Կոստանդնուպոլիս՝ ուր ձեռնադրուած իր-
բէն եպիսկոպոս Նար-Պէյէ : Անդամակցած Բաղէշի ազգային ժողովներուն,
նաեւ ուսուցիչ :

Գէորգ Գաեանայ Տէր-Մարգարեան.— Ծնած 1849-ին, բնիկ, աշխար-
հական անուամբ Գրիգոր, 1886-ին ձեռնադրուած Գրիգորիս եպիսկոպոս
Ալէաթձնեանէ : Ծննդավայրին ժողովրդեան կուսակցական պալատներուն
հետեւանօք երեք ամիս կախակալուելէ վերջ կրկին քահանայապետութեմ »

Խուլթիի շրջակայ հայաբնակ գիւղերն են.

1. Մոնկոմէ՝ 39 տուն : Բացի իր վանքէն՝ ունէր Սուրբ Աստուածա-
ծին եկեղեցին, ուր կը պաշտօնավարէր

Սիւմն Գաեանայ Տէր-Սիւմնեան.— Ծնած 1859-ին, բնիկ, աշխարհա-
կան անուամբ Ումրչատ, 1902-ին ձեռնադրուած Սահակ եպիսկոպոս Բադ-
րեւանդեանէ :

2-6. Կեալիւոգ, Գլիուկ կամ Գելիւոգ՝ 30 տուն, Կիւր կամ Կիւր՝ 20 տուն, Պաս՝ 60 տուն, Ծիկան կամ Ծղկամ (Վանայ ծովու արեւմտակողմը, Սուրբ Թէոդորոս եկեղեցիով, եւ քսան վարկեան հետու՝ Սուրբ Աստուածածին կիսաներ վանքով)՝ 50 տուն, Վանըկ կամ Վանիկ՝ 61 տուն: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Գէորգ՝ ուր կը պաշտօնավարէին

Բարսեղ Բաւեանայ Տէր-Բարսեղեան.— Ծնած 1854-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Կարապետ, 1881-ին ձեռնադրուած Խաչատուր Կաթողիկոսէ:

Ամանիա Բաւեանայ Տէր-Մինասեան.— Ծնած 1868-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մուրատ, 1911-ին ձեռնադրուած Խարախանեան սրբազանէ: 7-9. Սառիկ՝ 28 տուն, Շէմ՝ 12 տուն, Սափ՝ 7 տուն:

*

Կիւթիկ-Տէրի.— Այս շրջանն իր անունը ստացած է այն գեղատեխի ձորակէն (Աղնուածոր), որ Սիւնեաց Գեղարքունիք զաւտակի Կոթայ վիճակին մէջ կը գտնուի եւ ուրկէ կ'անցնի համանուն գետակը՝ համանուն լեռնէն բխած: Իր հայաբնակ գիւղերն են.—

1-7. Վանախ, *Սանուտ, *Ջըմեք, *Հորձագ կամ *Որձագ՝ 17 տուն, Սագ՝ 72 տուն, Ջանք՝ 50 տուն, Տափ՝ 31 տուն: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Սարգիս՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Մեքսոպ Գաւեանայ Մարգարեան.— Ծնած 1849-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Մովսէս, 1900-ին կը ձեռնադրուի Բաղրեւանդեան սրբազանէ:

8-9. Նէլ՝ 36 տուն, Կարք՝ 50 տուն: Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Սիմոն՝ ուր կը պաշտօնավարէր

Սրապիմ Գաւեանայ Մարտիրոսեան.— Ծնած 1851-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Աբրահամ, 1887-ին ձեռնադրուած Գրիգորիոս Ալեաթճեան սրբազանէ:

10-14. Տաշտափ՝ 15 տուն, *Խարք կամ *Խարդ՝ 10 տուն (Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ), *Սնկամ՝ 10 տուն, Ջիկամ՝ 25 տուն, Խարդիք: Վերջնոյս Հայ բնակչութիւնն իր երէցին հետ հեռացած էր եւ հաստատուած Ալաշ-կերտի Մէղրէ գիւղը:

Այս երեք շրջաններուն կը յաջորդէ ՌԱՀՎԱՅի հովիտը՝ որուն հարանակ գիւղերն են.

1. Գումֆ կամ Գումս՝ 59 տուն: Բաղէշէն քիչ հեռու, անոր արեւմտեան դին դռնուող գիւղիս սահմանը կը զծէ Խարդովու կամ Խոցերու գետը, որ «Կորճնայ» ալ կը կոչուի՝ Սուրբ Գէորգ աւերակ վանքով մը: Ատկէ դատունի մասունքներով հարուստ գեղեցիկ մենաստան մը «Գումաց Սուրբ Աստուածածին» որ «Տաւրաբնակ» անունն ալ կը կրէ՝ շուրջը տաւրակ շատ ունենալուն, եւ կ'իյնայ Բաղէշի արեւմտակողմը, լեռներով շրջապատուած:

2-3. Մգրէ՝ 30 տուն, Փափշէմ կամ Բարշէմ որ Բաղէշի հիւսիսակողմն է, Խախու գիւղէն 2 ժամ հեռու: 50 տնւոր իր բնակչութեան մեծ մասը բրուտ էր: Ունի «Բարշէնու Խան» կոչուած իջեւանը, նաեւ աշացաւի ուխտավայր մատուռ մը «Ուսապտուղ Սուրբ Սահակ» անուն: Հոյակապ եկեղեցին էր Ամենափրկիչ (Սուրբ Յարութիւն), ուր կը պաշտօնավարէր

Մարգար Գաւեանայ Կարապետեան.— Ծնած 1834-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, ուսած Բաղէշ եւ Լիմ, ուր 1871-ին ձեռնադրուած Յակոբ եպիսկոպոսէ: Կը հովուէր Բարշէնն ու մերձակայ երկու գիւղեր:

4. Պոն՝ 59 տուն, եկեղեցին Սուրբ Անանիա՝ ուր կը պաշտօնավարէր Կիրակոս Գաւեանայ Տէր-Կիրակոսեան.— Ծնած 1867-ին, բնիկ, աշ-

խարհական անուամբ Դաւիթ, ուսած Վարազ եւ Բաղէշ, 1801-ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռչտունի սրբազանէ։ Ուսուցիչ։

5. Կամայիս՝ 49 տուն, եկեղեցին Սուրբ Քառասուն Մանկունք՝ ուր կր պաշտօնավարէր

Յիշէլ Քանխանյ Տէր-Մանուէլեան.— Ծնած 1876-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Միհրան, ուսած Բաղէշ եւ Վան, 1899-ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռչտունի սրբազանէ։

6-8. Ծուռն կամ Զուար՝ 20 տուն, Խախուն՝ 39 տուն (եկեղեցին Սուրբ Յակոբ), Ալամբզ կամ Ալամբնֆ (Բաղէշի Հիւսիսակողմը, եկեղեցին Սուրբ Սարգիս, «Ալամենց Խան» իջեւանով մը՝ Դատվան տանող ճանապարհին)։

Ահաւասիկ Բաղէշի հարաւ դին դտնուող հայաբնակ գիւղօրէք՝ որոնք քաղքին արուարձանները կը նկատուին.

1-7. Փարխանդ՝ 40 տուն, Ամպ կամ Ամբ՝ 7 տուն (թեմ Խնդրակատար վանուց, Ամպայ ջուր վտակով եւ Սուրբ Յակոբ Տեառնեղբոր ուխտավայրով), Խմպլը-Ջուր կամ Խմիլ-Ջուր՝ 15 տուն (թեմ Խնդրակատարի՝ Սուրբ Անտոն եկեղեցիով), Վերիմ Մարգարզ՝ 8 տուն, Ներքին Մարգարզ՝ 28 տուն, Հօրմզ՝ 23 տուն, Վերին Կորվու՝ 64 տուն։ Վերջնոյս եկեղեցին էր Սուրբ Յովհաննէս, իսկ երէցը՝

Մարտիրոս Քանխանյ Գրիգորեան կամ Կակոյեան.— Ծնած 1859-ին, բնիկ, աշխարհական անուամբ Նոյն, 1906-ին ձեռնադրուած Յովսէփ Ռժշտունի սրբազանէ։

8-9. Կորվու Վարի՝ 31 տուն, Խորդկաղ կամ Խորտկաղ՝ 11 տուն, եկեղեցին Սուրբ Գէորգ։

ՄՈՒՇ ԿԱՄ ՏԱՐՕՆ

Բաղէշի կուսակալութեան ենթակայ եւ տնկէ 12 ժամ հեռու՝ հայաշատ ու պատմական քաղաք, որուն եւ իր Դաշտին արեւելակողմն են Ներքովդ (Նէմրուտ) եւ Գրգուռ լեռինք, Հիւսիսակողմն ալ՝ Վահագնեան Զորն ու բարձունքները, նաեւ Բիւրակնը, մինչ Հիւսիս-արեւմուտք կ'իջնայ Քարկէ լեռը (Սուրբ Կարապետի վանքով), Օղ(ա)կան բերդն ալ՝ ճիւղդ արեւմուտք, Արածանիի ափին։ Իսկ հարաւակողմը (որուն ստորոտն է շինուած Մուշ քաղաքը) կը բարձրանան Սիւմ, Տիրնկատար եւ Կուտտիք լեռները, որոնց կառարը պէտք էր կտրել՝ Սասուն անցնելու համար։

Քաղաքին 12,000 Հայ բնակչութիւնը կը կազմէին իր 5 հայտոյները, հետեւեալ կերպով.—

Վերին Թաղ — 380 տուն (3700 անձ)։

Ս. Մարինէ Թաղ — 280 տուն (3400 անձ)։

Զորդ թաղ — 250 տուն (2600 անձ)։

Բրտի Թաղ — 150 տուն (1700 անձ)։

Ճիկրաշէն Թաղ — 60 տուն (600 անձ)։

Հարկահանութեան, կեղեքումի եւ սպանութեան պարբերական դէպքեր Համիտի օրերէն ի վեր խոռված են տեղւոյս եւ շրջանակներուն բազմամարդ Հայութիւնը, որ ապարդիւն բողոք միայն կրցած է յղել կեդրոնին՝ իր Սրբազան Առաջնորդներուն միջոցաւ, մինչեւ Հուրրիէթի օրերը, երբ Տարօ-

նեցին Գեղամ կ'ընտրուէր երեսփոխան Թուրք Բաղամէնթին եւ իր ձայնը զո՛ւր կը բարձրացնէր, հողերու բռնադրամանց եւ այլ անարդարութեանց վերջ մը տալու համար :

✱

Պատերազմի նախամեակին, մշիցի երիտասարդութիւնը բռնի զին-
ւորացուած էր մեծագոյն մասամբ : Կառավարութիւնը շուշացաւ ապշուպէլ
զիւղացւոց ուսելիքին պաշարն իսկ, սերմնցուն ալ միասին, մի՛շտ բանակին
պէտքերուն պատրուակին տակ . այնուհետեւ ձեռք առաւ ժողովուրդը չար-
չարելու նոր եղանակ մը .— Մինչեւ Կարին ուսեստ փոխադրելու հա-
մար 1914ի մօրան, յայտնի Հայերու կոնակը 50ական ռուսաց պարկեր զնե-
լով՝ ճամբու դրաւ դանոնք ոստիկան-զօրաց հսկողութեամբ . ձին ու բու-
քին, այդ տաժանելի ուղեւորութեան ընթացքին էր որ կորան զիւղապետ
Պօղոս Սալէլեան, Ուզունեան, Յովհաննէս Գրիգորեան, Կարապետ Շեխիկ-
եան եւ այլք, ընդ որս եւ

Մնարոյ քահանայ, որուն հողւորականի հանգամանքը ո՛չ իսկ
նկատի առնուեցաւ, եւ որ՝ աշխարհական իր ընկերներուն պէս՝ զբաւստօրէն
իր բեռը չալկած քալեց սարէ սար, ուր ուրեմն ինչալով դիտապատտ :

Թէ՛ հազարէն եւ Թէ՛ Դաշտի 100է աւելի զիւղերուն բնակչութիւնը,
(12+90 հազար՝ ճամագումար 102 հազար հոգի) աւազանդի առաջին օրե-
րուն փութաց իմեֆապաշտպանութիւն փորձել Բիւրսի, պաշարօղութիւն եւ կա-
նոնաւոր զօրաց կատարել հորդաններուն դէմ, եւ անհաւասար կռիւի թոհու-
րոհէն վերջ՝ տեղնիտեղը նահատակուեցաւ, իր կուռ շարքերէն 87,000 անձ
զոհ տալով միահաղոյն եւ շտեմնելով ձեռքմակ Կոտորածօին շորս դժխեմ
պատկերները .— Հաւատափոխութիւն, լլկում, տարապրութիւն եւ քաղց :
Հաւատարի, Բերդալի եւ Գանի ձորերը քսան հազար զիսկ տեսան մէկ ամ-
գամէն . . . :

Քաղաքին զոհերէն յիշեց ռաւոցիչներ՝ Պետրոս (Վենետիկէն ուսում-
նաւարտ), Միսաք եւ Մակար Խարախանեան, Սարգիս Անդրէասեան, Տէր եւ
Տիկին Արշակ Միրիճանեան, Գէորգ (Ֆրանսերէնի ուսուցիչ ի Կեդրոնական),
Հայրապետ (Վաղեմի դատաւարակ Միսաքալի), Գասպար Թիւթիւնեան,
Յարութիւն (Վերի Թաղ), Նիկողոս Պէրպէրեան, Յովհաննէս Կենաղ, Ման-
ւէյեան եւ Յովհաննէսեան Մուշեղներ . իսկ Կովկաս փախչելով վերապրող
մըն է Յովհաննէս Կոնչոյեան (այժմ Պոլիս) : Փառաքաններ՝ Յովհաննէս,
Մեղքոն Թովմասեան, Կարապետ Խօշիկեան եւ Հրդատ Կարապետեան : Դեղա-
գործներ՝ Պետրոս Պատուհասեան, Մկրտիչ Ամիրիկեան եւայլն : Առնետրա-
կաններ՝ 4 Աղոյեան, Աղաճանեան Մուշեղ, Ալմաղեան Յովհաննէս, 2 Առա-
քեյեան, Արմոյեան Արշակ, 4 Արսլանեան, 3 Աւագեան, Բաթիկեան Հճ . Եանոս,
Գառպարեան Բաղէ, Գաւառեան Աւետիս, Գրիգորեան Միրիթար, Գրիգորեան
Վեյո, Դուրնեան Իսրայէլ (որդին Մուշեղ՝ վերապրող, որմէ քաղցեցին Մշոյ
եւ Բաղէշի աշխարհական զոհերուն անունները), Էնկոյեան Աւագ, 4 Թաճ-
տինեան, Թուղթալեմեան Արթուր, 2 Թումոյեան, Իկիթեան Արշակ, 5 Խա-
լաճեան, 2 Սանամիրեան, 2 Կարապետեան, Կիրակոսեան Միսաք, 3 Հալ-
կունի, 2 Ժանոյեան, Ժնոյեան Արսէն, Մարգարեան Յակոբ, Մեղրիկեան
Տիգրան, Միրիճանեան Միհրան (Քէմալս սպաննուած), Յակոբեան Սիմոն,
Յովսէփեան Միսաք, Յովիկեան Պաղտատար, Յունեան Մարտիրոս, Յով-
հաննէսեան Համապապ, Եահոյեան Պաղտատար, Ուլոյեան Սարգիս, Ումըր-
չատեան Արշակ, 2 Զաթոյեան, Զօպանեան Յովհաննէս, 5 Պետրոսեան,
Պրսէեան Ալէքսան, 2 Պօղոսեան, 2 Զոլիկեան, 9 Սահակեան, 2 Ստոյեան,

5 Սինոյեան, Սպանդարեան Արզար, Տմպուլեան Նադար, 6 Տոչոյեան, Փալանճեան Մկրտիչ, Փամպուլճեան Արշակ, Փոթիկեան Արիս, 2 Քէնտլեան, 3 Քէշիշեան, Քիւթուկճեան Արտաշէս :

Վերոյիշեալ 5 հայեղացիներ հովուող 9 քահանաներէն յիշենք ամենէն առաջ միա՛կ վերապառաքլ՝ իր ողիսականին հետ, գաղափար մը տուած ըլլալու համար անդո՛ւի եւ նախճիրի այն զարհուրելի տրամին մասին՝ որ առեւծատիրտ մէջեցիներուն սեւ ճակատապիրը կազմեց :

Եղիշէ Աւագ Քահանայ Տէր — Պարսամեան — Մնած է 13 Յուլիս 1876ին Մուշ, աշխարհական անուամբ Եղիա, կրթութիւնը ստացած հոն եւ ձեռնադրուած Վանայ Յանկոյսներ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին՝ Սահակ եպիսկոպոս Բագրևանդեանէ 4 Օդոսսոս 1902ին, Նախկին առաջնորդական փոխանորդ Տարօնոյ : Կը պաշտօնավարէր Վերի Թաղի Սուրբ Յարութիւն եկեղեցին :

Սարսափի օրերուն, աչքի առաջը ունենալով անխուսափելի մահը, փախուստի հերոսութիւնը կը փորձէ ու կ'աջողի : Ո՛չ ապաքին Թուրք Եղեռնի գործին մէջ՝ Հայուն փախուստը հերոսութիւն է :

Գիշերանց կծիկը կը դէժ քաղքէն եւ գանդաղագին ուղւորութիւնէ մը վերջ կ'ապաստանի Սասնոյ լեռները, հոն ուր գանազան տեղերէ հաւաքւած 8,000 հոգին ամիսներով կուռեցան, լոկ ինքզինքնին պաշտպանելու եւ հիթանոսաց ճիրաններուն մէջ չիյնալու գերադոյն ոգորումներով : Տէր Հայրն ալ իր կարգին 4 վէրք կ'ստանայ, բուժ-բորանին սարերու կատար բացօթեայ կը պտուի, սովահար ժողովրդեան հետ խոտ ու կրիայ կ'ուտէ եւ հրապէնի բոմբիւններուն կը խառնէ աստուածաղբս իր ալելուները, մինչեւ որ կ'աջողի պատառատուն զգեստներով՝ կիսավայրենի վիճակի մէջ հասնիլ էջմիածին եւ Մշոյ կոտորածին ընդարձակ տեղեկագիրը պատրաստել, Սրբազան Հայրապետին հրահանգով : Հոն ըստ բաւականին կազդուութիւնէ վերջ՝ փափաքանօք կը մտնէ մերոնց շարքերուն մէջ (Բ. Բանակ), իբր խոստովանահար ծառայելու եւ բախտը կ'ունենայ Հայ հրամանատար Սամարցեալի եւ անոր զօրաց հետ հանդիսաւոր մուտ գործել իր ծննդավայրը, ջարդարար Քիւրտերու ծակամուտ պարագլուխներ երեւան հանելով՝ տալ անոնց արդար պատիճին, Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Աղբերիկի քանդակը վանքերու գաղտամեօտ անկիւններէն դուրս հանել խել մը թանկագին հնութիւններ եւ եկեղեցական սպասներ եւ փոխադրել զանոնք Մայր Աթոռ : Ի վարժ իր անձնուէր գործունէութեան՝ Նորին Սուրբ Օծութիւնը կը ընորհէ իրեն լանջախաչ, ծաղկեայ փիլոն եւ Աւագութիւն, Ռուս կառավարութիւնն ալ՝ Սթանիսլաւ եւ Սուրբ Աննա պատուանշանները : Զինադաշարէն յետոյ Պոլիս կուգայ, ապա կը մեկնի Ամբրիկա, Յրէզնօ քնաղող հայրենակիցներու միաշնալու եւ ողբալի Մուշը սղալու անոնց հետ : Հոն էր որ խմբագրել տուաւ եւ հրատարակեց Տարօնոյ ջարդապատումը 1920ին. այնուհետեւ Պոլսոյ ճամբով կ'անցնի Հայաստան, հաւատարիմ մնալով այրիացեալ երէցի իր կոչումին եւ իր ազգօգուտ գործունէութեան, քանդի Տէր Եղիշէ իր 4 զաւակներն ու երիցուհին զոհ տուած է այն դժոխատանի Գեհէնին՝ որ ինը բիւրնճրր լափլեց Հայ սերունդին, օրրանի մանկիկէն սկսեալ մինչեւ զառամ ծերունիին : Ահա՛ այդ գեհէնին ուրուագիծ պատկերը : — 25 Յունիս 1915ին մուշեալի կը լրջի թաղէ թաղ, 18էն 45 տարեկաններուն զինուորապետը դեկուանոյ 1914ի վերջերը, մէջեքի անդամ մը «պտէլ» վճարած ըլլալով հանդերձ կ'ստիպուին կրկին հատուցանել այդ հարեան դինքը, տառապանքէ, տարապարհակէ եւ տարածամ մահէ զերծ մնալու յոյսով : Երեք օր յետոյ՝ Վարդապետ՝ կ'սկսի յարձակումը — նախատօնակն իրենց քնաղջուկին : Ոչ-

խարի պէս անճիտումը բնական էր որ ուրանար այդ հերոս ժողովուրդը և պատուաւոր մահուան մէջ ողջունած ըլլալու համար Յեղին անմահ ոգին։ Երկուշաբթի, Երեքշաբթի եւ Զորեքշաբթի օրերը կորիւնի պէս կը կուռէ ան քաղաքին մէջ, քաղաքիւն զոհեր տալով սակայն, քանի որ Հրետանին կը գոռար ամէն անկիւնէ եւ տուններ Հրոյ ճարակ կ'ըլլային տակաւ։ Կարնեցի վաճառական Մեսրիկեան պատմեց մեզ հետեւեալ դրուալը զոյաժարտի այդ գերադէպ անցուղարձերէն։ Քաղաքին ամենաբարձրին առեւտրականներէն էր Խաչիկ Սինոյեան՝ որ իրեն եւ իրեններուն անխառնափախ մահը կանխատեսելով, արիարար կուրծք տուաւ Քիւրտ հորդաներուն։ Բայց «հասեալ էր ժամը», որեւէ հնարք չկար փրկութեան։ Եւ զուլումին ուժգնութենէն ահաբերուած, Սինոյեան ափերով ոսկի նետեց իր պատուհաններէն դուրս՝ խուժող թշնամիին առաջը, հատնելու վրայ եղող իր փամփուշտները յուժապէտ մխած չըլլալու համար։ Այդ փամփուշտներն ալ արձակուեցան իրենց նպատակին, մինչ արիարանց Հայրդէին կը հրահանգէր իրեններուն որ թոյն առնէին նոյնհետայն, իսկ ինք կ'արտօրար քարիւղի թիթեղներ պարպելու իր բնադրարանին վրայ ու կը բռնկցնէր զայն, որպէսզի իրեններէն ոչ ոք ոչ յանձնուած ըլլար հայակալ խուժանին...

Այսպէ՛ս կ'ընթանար Աղէտը հայնոցէ հայնոց, մինչեւ որ ոյժով անհամեմատ գերադաս հզօրագոյնը, Մահմետականը, կը տանէր դիւրին թաղ-թանակ մը Հայուն վրայ։

Քրիստոնեայ Հայաստանին մէկ հատուածին պարտեալ յաղթութիւնն էր այդ՝ ընդդէմ Մահմետական կրօնի, որ աւխտած էր խաչապաշտ Հայը չապրեցնել ի Տաճկաստան։ Քաղաքին ամենէն մօտիկ Գաւնի, Ալիւան, և Աւրան գիւղերը միայն կը հետեւին Մուշի օրինակին եւ կը դիմադրեն ցլետին կապար, հուսկ ուրեմն նահատակուելով պատուաւոր կերպով։

Հինգշաբթի՝ մասնակի կուրներ, իսկ Ուրբաթ՝ զէնքի պայթիւնները դադարած էին այլեւս, վասնզի պաշարող տղերք աղէտին ահագնութիւնը խաբաշտելով՝ Զորեքշաբթի իրիկուն բարձրացեր էին Սասնոյ լեռները, միանալով հոնտեղ խմբուած ոյժերուն։ Նոյն Ուրբաթին, խուժանը կը դեգերէր քաղաքին մէջ հայնոցէ հայնոց՝ ծուարած ողջերը հաւաքելու։ Այրերը չորս չորս կապուելով՝ կը քլուին Ալի-Չոնան, Գառի, Սոխոյոմ, Պապեղ եւ Յեւրիւտէր կոչուած մերձակայ գիւղերը, կապարով եւ հրկիզմամբ քաշելով ինքնապաշտպանութիւն փորձողի (այսինքն ողջ մնալ ուղղի) իրենց անուր մեղքերը։ Իսկ կիներ եւ մանուկներ՝ այրերու շղթայար կարուաններէն յետոյ՝ երամակներու նման կը քլուին համախումբ միեւնոյն ազանդանոցները, նաեւ Զրիկ եւ Բլէլ գիւղերը, կը հանուկեցուցուին մօրէ մերկ եւ կը ճենճերին դէզադէզ խուռներու բոցերով։ Մշոյ Դաշտի հանուր Հայութիւնը գիւղէ գիւղ կը փոխադրուի այսպէս, կարանակաղ եւ նախատակով, ձայնորներն՝ աւարբերու եւ Տէրածօր անուներ յեղեղէնէն հեղձամղձուկ, եւ ականջալուր՝ Քրիստոնէութիւնը ձաղկող այն առկոց-առակ խօսքերուն դրոս կը պողտալային Քիւրտներու վոճմակներ դժոխքի քնարերդութեան մը պէս։ Տղամարդիկ կիներէն զատուելով կը լեցուին մարտաշնորհ մէջ՝ որոնք նախապայտարանան հնոցներու կը վերածուին իսկոյն։ Նշանակելի է այն սրտաբազմ որ, գեղամի եւ մատաղատի կամայք — «ի փրկութիւն իրենց անձինքն»-էն հրաժարած, չեն գիշանած երբեք անձնատուր ըլլալու մոռնողեան կիրքերու, կամ, զիրենք համազօղ խուժանին խօսքերէն հրապարտած՝ հաւատարաց դառնալու, երբեք, այլ կա՛մովին նետուած են կրակ կամ առու, մշեցի Հայու դարաւոր պատիւին անաղարտ պահելով ամենամաք հուրին եւ ամենակալ ջախքի մէջ։ Արդարեւ, նոր ժամանակներու այս Ամազոններն

իրենց խիզախ քայլին մեկնուր ու զորավիգ ունէին մանաւանդ քաղաքացի ու գիւղացի բախումները՝ որոնք մախաւորման ու չարաշարժի ամենապակաւ տեսակները կրեցին եւ որոնք մինչեւ վերջին շունչներին խրախուսեցին ժողովուրդը՝ հաւատարիմ մնալ «Քրիստոնեայ» ամուսն, կամ, իրենց քաղաքութեամբ՝ «Լուսաւորչայ լո՛յս հաւատին»։

Ատոնցմէ մին

Քերպլըէ Բենյ. Սերոբեան.— (Խաղաղէն, 55 տարու, Պոլիս ձեռնադրուած Գրիգորիս եպիսկոպոս Յովհաննիսեանէ), սարսափի մղձաւանջէն տրամաբանութիւնը կորսնցնելով՝ կ'երթայ յանձնուիլ դարաւոր թշնամի Քիւրտին, Հաճի Ֆէոյին, երէցկեովը խոստովանութեան համեմատ։ Տէր Քերպլըէ մերկացուցուած, ծաղրուծանակ եղած եւ ապա խորովուած է հրաշէկ չամփուրներու վրայ։

Մշոյ Դաշտին մէջէն կ'անցնին Արածանի եւ Մեղրագետ, որոնք շաբաթներով կարծիք հասցնան եւ որոնց վրայ ծփացին գիւղիներ բաղամթիւ նահատակներու, —արգանդահերձ յղիներ, կառաւիքային եկեղեցականներ եւ յօշ յօշ երախներ—։ Զարդարարներու շարքին, նշանաւոր հանդիսացած է վաղեմի Քիւրտ շարագործ Մուսա Բէկ, համիտեան ռեփման Կիւլիզարի խնդրով պատմական դարձած այդ հրոսպետը, որ 45 գիւղ մոխիւր դարձուց՝ իր ղեկավարութեան տակ, անուղղակի վրէժ մը լուծած ըլլալու համար կարծես Պոլսոյ երբեմնի եւրոպական դեսպաններէն՝ որոնք իր համբաււոր դատը հետապնդած էին 20 տարիներ առաջ։ Մնացեալ գիւղերուն աւերումն ալ իր ազգակիցները գլուխ հանեցին՝ Մուշի «Մէպուս» ձօնա իլիսի (մայրը Հայ) սաղաւնեով եւ ամենայան թոյլտուութեամբ կառավարութեան։ Ատոնցմէ յիշենք Զիպրանցի աշիրթապետ Դրպոյի ճնդին, Կոլլա Սալիտր, Ֆայաթի Սիւլէյմանը, Պալազգի աշիրթէն Գօլօզիկի Հաճի Ֆէրօնը, Խաւըմ եւ Եւօ Բէկերը (եղբարք Մուսայի), Հօնա Իլիսի ազգական Ֆալաւաթը, վերջնոյս հօրեղբայր Սաաթը, եւ դեռ ա՛յնքան ուրիշներ՝ որոնք աստուածացուցին սրածութեան եւ աւարառութեան կրկնակի ոճիրները։ Յիշենք նաեւ քաղէին Շարդարարներէն՝ փոխ-հրամանատար Վէյսի, զնդապետ դասապ Քապուրիի հրամանատար Քեաղիմ, հրոսպետ Մուրատ, քաղաքապահ(!) զօրաց պետ Պէհմէթ, Հայ գիւղօրէից սպանդին մասնակցող Տիտոյ Ռաշիտ, եւայլն եւայլն։ Հօնա Իլիսա՝ միայն Հայու արեամբ չէ՝ բաւականացած իր ծարաւը յաղեցնելու համար։ Շարդէն առաջ, հայորեաւ հարուստ քաղցենիները կանչած է իր մօտ եւ գիրենք ողջ պահելու խոստումով աղէկ մը կ'ըսէին վերջ՝ ամէնքնին մէկ սպաննած է զազանօրէն։

Յառաջ բերենք հիմա ահռելի լուսանքի ու կատանքի առարկայ դարձած՝ նահատակ Հայ եկեղեցականները, կենսադրական իրենց դիժերով։

Ներսէս Եպս. Խարախանեան.— Ծնած է 1847-ին Մուշի Աւրան գիւղը, միաբան տեղւոյն Սուրբ Կարապետ վանուց՝ ուր վարդապետ ձեռնադրուած է 1874-ին։ Վարած է առաջնորդական տեղապահութիւնը Քղիի 1886-8, եւ տարի մը վերջ առաջնորդ ընտրուած իր ծննդավայրին, արդիւնաւորապէս հովուելով իր հօտը մինչեւ 5 Փետրուար 1893, երբ հայահալած զէպքերու բերմամբ կը ձերբակալուի եւ կը շրջուի Բաղէշ, ուր կը մնայ երկուշուկէ տարի բանտարկեալ։

Այնուհետեւ կը բերուի Պոլիս եւ քանի մը ամիս իբր քարոյիչ պաշտօնավարելէ վերջ՝ կ'աքսորուի Երուսաղէմ, ուր իղմբելան Պատրիարքի հետ կ'անցունէ 2 տարիներ՝ խիստ հակողութեան տակ։ 1908-ի ամրան՝ Օսմանեան Սահմանադրութեան ազդեցութիւն հռչակումին, լծակից աքսորական յոյն սրբազանին ընկերացած՝ կը դառնայ մայրաքաղաք, արժանանալով

մեծ պատիւներու եւ համակրական ցոյցերու: Սուրբ Քաղաքը դառնում աստեն՝ Ներսէս վարդապետ ուսուցչութիւն ըրած է Փառանդաւորաց Վարժարանի: Պոլսէն մեկնած է Մուշ՝ առաջնորդական պաշտօնով, զոր վարած է մինչեւ Ապրիլ 1915՝ իր վախճանումը բժաւոր ժանտաւտենդէ, թաղուելով Սուրբ Կարապետ 12 Հրկտեմբեր 1909-ին էջմիածին ուղեւորելով՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մատթէոս Բ. Կաթողիկոսէ:

Աղէտի նախօրերուն, իր Թարմ դերեզմանը բացած եւ օծեալ մարմինը դուրս հանելով՝ խոստանք դետնէ՝ դետին քաշկուտած է զայն, ոտքերուն շուան կապած. — Թունդ հայրենասէր նկատուող եւ տարիներէ ի վեր ազգային իրաւանց դէմ ոտնձգութեանց առթիւ իր հօտին շահերը պաշտպանողի համբաւ վայելող հոգեւորականի դիակէ՛ն իսկ վրէժ լուծած եւ Քրիստոնէութիւնը նախատած ըլլալու այն դեւային երանութեամբ, որ Միսլիմանին յատուկ է սոսկ:

Դիակը յետոյ նետուած է մօտակայ առու մը, պտտանքը պատառ պատառ...: Ձանարդազո՛ւրդ հրէշներ, որ խիղճ չըրին չխոտկելու բազմաշարժար հոգեւորականի մը յաւիտենական քունն իսկ:

Վարդան Ծալրացոյն Վարդապետ Յակոբեան.— Ծնած է Սասնոյ Ահարոն դիւղը, 1846-ին: Ուսումը Սուրբ Կարապետի վանքը ստանալով՝ կ'ընդունուի միաբանութեան շարքին մէջ աւագ սարկաւագի աստիճանաւ եւ 1880-ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Մամբրէ եպիսկոպոս Մամիկոնեանէ: 1880-3, կը վարէ վարժարանի տեսչութիւնը: 1883-ին, երբ Կինճ կը վերածուի Միւթնարըֆութեան, կ'ստանձնէ նորակազմ վիճակին առաջնորդական տեղապահութիւնը. յետոյ Միացեալ Ընկերութեան դիմումները կատարելով՝ կ'աջողի մէյնէկ նախակրթարան բանալ հոն եւ ի Յուլի 1887-ին Սլիվանի (Տիգրանակերտ) քրտախօս Հայեր անհովիւ մնալէն եւ իրենց իրաւանց՝ կառավարութենէն անտեսուելէն յուսահատ՝ երբ դաւանափոխութեան կը դիմեն, Վարդան վարդապետ այս պարագան կը տեղեկագրէ օրուան Պատրիարք Վեհապետեան Սրբազանի՝ որմէ իսկոյն հովիւ կարգուելով, կը մեկնի հոն եւ ընդփոյթ մայրենի նկեղեցոյ դիւղը կը դարձնէ Սլիվանի Հայութիւնը:

Նահե ի Ծարդին դպրոց մը հիմնելով՝ կը յանձնէ Միացեալ Ընկերութեան խնամոց. ապա կը դառնայ Կինճ եւ կը շարունակէ իր պաշտօնը: 1893-4-ին տեղի կ'ունենան Սասուն-Տալուորիկի կրկնակ կոտորածները՝ Համիտի սիրական շրջանակ աշիրէթներու կողմէ, որոնց կը միանայ կանոնաւոր զօրքն ալ: Մուշ կը ժամանէ քննիչ յանձնախումբ մը՝ Փրանսական, անգլիական եւ ռուս հիւպատոսներէ բաղկացած, Շէֆրէ Պէյի նախագահութեամբ: Վարդան վարդապետ հազիւ իր դէմ եղած քաղաքական յերկարածոյ աւտոտոտանութիւններէն ազատած եւ ամէն վտանգի դիմապահուլ, Սասնոյ խժոճութիւնները պարունակող Փրանսերէն տեղեկագիր մը կը պատրաստէ եւ այդ հիւպատոսներուն կը փութացնէ դադտադողի, Աւագ անուն՝ Սասնոյ Սեմալ դիւղացի աղուն հետ միասին (կնոջ հազուատով), որ 42 տեղէ վերաւորուած էր, զարկ տուած ըլլալու համար անմեղ եւ իրաւագուրկ Հայոց դատին: Այս անցուղարձերէն վերջն է որ Տարօնոյ առաջնորդական փոխանորդ կը կարգուի Իզմիրեան Պատրիարքէն՝ որուն ծանօթ էին արժանիքները բարեջան եկեղեցականին: Համիտեան արհաւիրից այդ օրերուն՝ երբ Նըլտըզէն հրամանն արձակուած էր Հայկական Զարդին, Վարդան վարդապետ իր հետտեսն եւ խոհեմ ընթացքով՝ Աղէտէն դերժ կը պահէ Մուշն ու իր շրջակաները: Այսպէս, կը հովուէ ու կը պահպանէ ան իր հօտն ու վանքերու գոյութիւնը՝ մինչեւ 1899, երբ Բաբգէն ծայրագոյն վարդապետ Կիւլէսէրեան առաջնորդական

տեղապահ կը կարգուի նոյն թեմին եւ ինք կը քաշուի Սուրբ Կարապետ՝ իրր փոխ-վանահայր, այնպիսի ատեն մը երբ ուխտաւորական երթեւեկներ, ուստի Լւ Հասոյթներ դադրած էին, վանքին եւ ագարակներուն շէնքերը փրկուած, աւերակներ ալ դիզուած, որով կ'սկսէր խիստ հարկահանութիւն մը: Բայց Հայոց Սուրբ կաթիլ չի գիտեր. կ'իջնէ Դաշտի գիւղերը, մինչեւ Զուռ խոր, հանդանակելով 800 ոսկի եւ վճարելով «աղանմա՛ն», «աւարտ» եւ «էմալաք» յետեւող տուրքերը. տքնութիւններ՝ որոնց քաղաքական գոյն կը տրուի բարեշնորհ(!) կառավարութեան, իրր այն թէ «Յեղափոխութիւն» անուամբ նուիրահաւաքութիւն էր անոր ըրածը: Ահային զրկանքներու կուրծք տալով՝ հազիւ կ'ազատէ օձիքը: Ապա կը լծուի կրկին շինարար գործին, իրեմեան Հայրիկէն հուսած նպաստներով նորոգելով տաճար եւ ուսումնարան, կառուցանելով Բոճեղ-Ձորի եւ ուրիշ վայրերու զոմեր, 1913-ին ալ՝ վանքին Սուրբ Գէորգ եկեղեցին որ 1866-ի շարժէն վնասուած էր: 1881-էն սկսեալ վարած է փոխանորդութիւնը Վերին Գուարսի հողերուն գատին՝ զոր հուսկ ուրեմն չաճած է: 1904-ի Սասնոյ Զարպին, կառավարութիւնը զինքը բերաւ Մուշ եւ Գնէլ ու Ենիկ վարդապետներու հետ զինքը բանադնաց զրուկեց Սասուն, յեղափոխականներուն խօսք հասկցնելու համար: Այդ սեւ օրերուն, Վարդան վարդապետ եռանդեամբ հովուած է Տարօնի ժողովուրդը, մինչ, Սուրբ Կարապետի վանքը զերծ պահելու համար յեղափոխական ու աղանդութիւններէ(?), Սուլթան Համիտ հոն կը զրկէր 500 զօրք՝ որոնք հանդարտ մնացին մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակում, շնորհիւ վանահօր շրջնապետութեան:

Ուսուխանեան Սրբազանի մահէն վերջ՝ երբ կը յաջորդէր անոր, Հայ հորիզոնը մռայլ էր արդէն, եւ ինք՝ երբեմնի կորովը կորուսած, ուստի եւ չզօրելով խորագնեւ պայթելիք Աղէտին ահաղանութիւնը, կը յորդորէ ժողովուրդը ձեռքէ չհանել Հայ Յեղին ասանդական խոհեմութիւնը: Նոր երկունքներու մէջ տարուբեր եւ ինքնապաշտպանութեան սուրբ ծրագիրը ողջ ջոնձեւող Հայորդիներու խորհուրդը բնական էր որ խոտոր համեմատէր տնոր առաջինադարձ ու տիրանուէր կենցաղին: Եւ Զարդի նախօրեակին, երբ կառավարութեան հրաւեր կ'ստանայ կարեւոր(!) խորհրդակցութեամբ մը ետմար, միամտութեամբ կ'ունենայ Քաղաքական ժողովոյ եւ Թաղային խորհուրդներու ընկերակցութեամբ երթալու պաշտօնատեւմ՝ արկէ ոչ ոք կը դառնայ ետ...: Եղիշէ Քահանայ Տէր-Պարսամեանի գուշակածին պէս՝ Շատ մը երեւելիներու հետ, զինքն ալ բոկոտն կը հանեն ճամբայ՝ կառավարիչ Աշխէտի հրամանաւ, մինչեւ Ալի-Ձոնան գիւղ, ուր, չնայելով իր ալեւիտ աջօրեան եւ 70 տարիներուն, նախ կը լլկեն՝ իր գերագոյն նախատիք Գրիստոնէութեան, ապա կ'այրեն նաւթով՝ աշխարհական ու կրօնական բոլոր ընկերներով, որոնցմէ յիշենք Կարապետեան Յակոբ արդիւնաւոր ուսուցիչը՝ որ երեսնամեայ քարտուղարն էր Առաջնորդարանին, նաեւ վանքին, ինչպէս եւ ալ բաղուկը տարաբախտ Վարդան վարդապետի:

Մշտ գոհերէն յիշենք ազգային դործիչներ՝ Բենիամին Զլլատեան եւ Յարութիւն Պողոսեան, իսկ Օսմանեան բանակին մէջ ծառայող նահատակ բժիշկներէն՝ վանքի Ներսէս Շահպաղյեան եւ պոլսեցի Պօղոս Փալապըլըեան: Դարձեալ, Կորի վրայ (Մուշ) սպաննուած են Հետեւեալ բժիշկները.՝ Պարբերդցի Աղաւտեան, տիբբանակերտացի Յովհաննէս Թէրզեան, այնթապցի Լ. Հալէպլեան, եււոյկիացի Յովհաննէս Նազլեան, նաեւ խարբերդցի գեղաւոր Սիմոն Գոյունեան:

Ահաւասիկ ցանկը քաղաքին սրբավայրերուն եւ անոնց մէջ պաշտօն վարող ութ նահատակ երէցներուն:

1.— Վերին ԹԱՂ, *Եկեղեցին՝ Սուրբ Յարութիւն, իր 3 երէցներէն Տէր եղիշէ միայն ապատած ։ Միւսները՝*

Ղեւոնդ Ա. Քհնյ. Տէր-Ղեւոնդեան.— 83 տարու, ձեռնադրուած Աղթամար՝ խիղջնցի Յակոբոս Եպիսկոպոսէ 1874-ին ։ Բնիկ ։

Գալուստ Քհնյ. Տէր-Գալուստեան.— 40 տարու, ձեռնադրուած 1901-ին Կոտեց Անապատ՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սոստեղեանէ ։ Բնիկ ։ Իր պատկանած Թաղին ժողովուրդէն փոքրաթիւ կողողներու շարքին էր. հերոսաբար նահատակուած ։

2.— Ս. ՄԱՐԻՆԷ ԹԱՂ, *Եկեղեցին* Սուրբ Մարինէ եւ Սուրբ Գէորգ ։

Զաքարիա Քհնյ. Տէր-Զաքարեան.— 58 տարու, ձեռնադրուած 1889-ին, Աղթամար ։

Ատովմ Քհնյ. Բարսեղեան.— 65 տարու, օծակից Տէր Զաքարիայի, բնիկ ։

3.— ՁՈՐՈՅ ԹԱՂ, *Եկեղեցին՝ Սուրբ Աստուածածին, նաեւ մատուռ մը՝ Սուրբ Մինաս անուն ։*

Յովհաննէս Քհնյ. Տէր-Աստուածատուրեան.— 65 տարու, բնիկ ։ Իր ծուխերէն Աշիւր Սալաշեան երիտասարդը 24 Յունիս 1915-ին մեռած ըլլալով՝ անոր Թաղումը կը կատարէ ու նոյն օրն իսկ կը բանտարկուի, ղինւորական տարիքի մէջ եղողի մը մարմինն առանց կառավարութեան հրամանին հողին յանձնած ըլլալուն.— ։ Իրեն կ'ընկերացնեն Սալաշի Հայկունի, Սարգիս Զաթոյեան, Անուշ Ասլանեան, Մուրատ Առազէնց եւ այլք, փուճ յանցանքներ վերադրելով ամէնուն. յետոյ բոլորը մէկանց կը ղրկուին Սապեղ եւ Յերշէր, չարաչար սպաննուելով ։

Սահակ Քհնյ. Փօքոյեան.— 60 տարու, բնիկ, ձեռնադրուած 1900-ին Սուրբ Կարապետ՝ Ներսէս Եպիսկոպոս Ասլանեանէ ։

Աւետիս Քհնյ. Տէր-Աւետիսեան.— 55 տարու, բնիկ, օծակից Գալուստ Քհնյ. Տէր-Գալուստեանի ։

4.— ԲՐՏԻ ԹԱՂ, *Եկեղեցին՝ Սուրբ Սարգիս ։*

Եղիշէ Քհնյ. Ալաշարեան.— 57 տարու, ձեռնադրուած 1900-ին Աղթամար՝ Յովսէփ Եպիսկոպոս Սոստեղեանէ ։

5.— ՃԻԿՐԱՇԷՆ ԹԱՂ, *Եկեղեցին՝ Սուրբ Կիրակոս, որուն երէցը վախճանած ըլլալով, միւս Թաղերու քահանաները փոխնիփոխ կը հովուէին ժողովուրդը ։*

Թէ՛՛՛՛՛՛՛՛՛

(Շար. 6)